Касяненко Ілона Іванівна,
здобувачки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
Факультету права та міжнародних відносин Київського столичного університету імені Бориса Грінченка

КОНСТИТУЦІЙНЕ ВИЗНАННЯ ВТРАТИ ТЕРИТОРІЙ ЯК ЗАГРОЗА ДЕРЖАВНОСТІ ТА ПРАВАМ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Російсько-українська війна вже тривалий час перетворюється на загрозу, що виходить далеко за межі локального збройного конфлікту щодо спірних територій, як прийнято її визначати на світовій арені, а переходить у площину фундаментального виклику для самої української державності.

В інформаційному полі розгортаються дискусії щодо можливості конституційного закріплення втрати частини територій України в обмін на тривалий мир чи навіть лише тимчасове припинення воєнних дій. Такі ініціативи не лише суперечать засадничим положенням української Конституції та міжнародного права, а й несуть в собі ще більшу загрозу загальної дискредитації та визнання таким, що не здатний існувати, правового механізму захисту територіальної цілісності держави.

Згідно з Конвенцією Монтевідео 1933 року визначена територія є основним критерієм державності поряд з постійним населенням, урядом та здатністю до вступу у відносини з іншими державами [1, с. 3]. Згідно з цим підходом, втрата або заперечення території, що має визначені міжнародно-правові кордони, ставить під сумнів сам факт існування держави у правовому сенсі.

Аналізуючи російську агресію у своїй праці, Томас Ґрант слушно наголошував, що суверенітет і територія тісно взаємопов'язані. Він підкреслює, що навіть у сучасному міжнародному праві, яке враховує основні цінності людської гідності, суверенітет не можна відокремити від фізичного контролю над територією. Ігнорування цього зв'язку між суверенітетом і територією означає нехтування основними принципами міжнародних відносин і права [2, с. 2-3].

Визначальним є те, що саме російська федерація грубо порушила принцип територіальної цілісності держав та принцип непорушності державних кордонів, закріплені у Статуті ООН (ст. 2) [3]. Ці принципи несуть у собі не лише політико-правове значення, але й концептуально відображають устрій міжнародного правопорядку, у якому територія розглядається як просторовий вияв суверенітету держави. Територія визначає межі дії юрисдикції, забезпечує функціонування публічної влади та захист прав громадян.

Визнання чи допущення її зміни шляхом сили або шантажу веде до повного демонтажу міжнародно-правового механізму безпеки.

Тут і проявляється критичне у цьому питанні порушення принципу заборони застосування сили або загрози силою (ст. 2(4) Статуту ООН), який є імперативною нормою міжнародного права (jus cogens). Починаючи з 2014 року, рф здійснює збройну агресію проти України, що визнано у численних міжнародних документах, включаючи резолюції Генасамблеї ООН (зокрема, резолюціях № 68/262 (2014), № 73/194 (2018), № 77/229 (2022)), а також висновки Міжнародного кримінального суду та Ради Європи.

Рф виступає агресором, який прагне силою змінити міжнародно визнані кордони і будь-яка спроба вирішити це питання поступкою територіями стане небезпечним прецедентом. Такі дії не лише не гарантують мир, а й створюють надзвичайно небезпечну практику безкарності, яка підриває глобальну безпеку та стабільність.

До того ж доцільно проаналізувати, чи взагалі нинішнє політичне та військове керівництво має правову можливість приймати рішення щодо конституційних чи конституційно значимих закріплень змін території України. Історично територія держави дійсно розглядалася як об’єкт права власності монарха або династії, що дозволяло здійснювати її обмін, продаж або поступку як особистого майна. Така практика ще була типовою до XX столітті і корініться в концепції патримоніальної держави. Яскравим прикладом такого підходу є Угода між Великою Британією та Францією 1890 року, відповідно до якої визначалися сфери впливу двох держав у Африці. Вона закріплювала передачу певних територій між ними для врегулювання колоніальних претензій та встановлення чітких кордонів — цілком у дусі політичного бартеру між колоніальними імперіями. У сучасному світі подібна логіка є неприйнятною.

З поширенням ідей демократичного правління, формуванням націй та закріпленням принципу народного суверенітету (особливо після Першої та Другої світових воєн) відбулася радикальна трансформація розуміння території: вона більше не є «власністю» правителя чи предметом політичного торгу, а розглядається як спільне надбання народу [4, с. 13]. У цьому контексті будь-які спроби політичного «обміну» територій, навіть у межах дипломатичних домовленостей чи мирних переговорів, без урахування волі громадян, прирівнюються до заперечення демократичного суверенітету.

Політичні пропозиції щодо «поступок» української території в обмін на мир, які іноді з’являються в міжнародному просторі, у цьому сенсі викликають небезпечні історичні паралелі з Мюнхенською угодою 1938 року, коли великі держави, нехтуючи правом народу Чехословаччини на самовизначення,

віддали частину її території агресору в ім'я примарного миру. Такий підхід суперечить як принципам сучасного міжнародного права, так і Конституції України.

У демократичному правопорядку єдиним допустимим механізмом зміни території держави є всенародне волевиявлення, здійснене через референдум або плебісцит — і в загальнонаціональному масштабі, і в контексті дотримання прав тих громадян, які безпосередньо проживають на спірних територіях [5, с. 44].

Конституція України (ст. 2 та ст. 73) чітко закріплює, що територія України є цілісною та недоторканною, а питання щодо зміни її меж може вирішуватись виключно на всеукраїнському референдумі [6].

При цьому міжнародне право вимагає дотримання не лише формального волевиявлення, а й його змістовної якості: воно має бути вільним, неупередженим і здійснюватись у правовому полі. За умов збройної окупації, наявності репресивного режиму та системної дезінформації будь-яке «волевиявлення» жителів таких територій втрачає легітимність.

Саме ці умови і нівелюють так звані «референдуми», організовані російською федерацією на тимчасово окупованих територіях України — зокрема у 2014 році в Криму та у 2022 році на частинах Донецької, Луганської, Херсонської й Запорізької областей. Вони є юридично нікчемними як з точки зору національного, так і міжнародного права. Вони проводилися в умовах воєнної окупації, без дотримання міжнародних стандартів вільного та демократичного волевиявлення, під контролем збройних формувань та без участі незалежних міжнародних спостерігачів [7, с. 543-549]. Такі дії суперечать статті 1 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка гарантує народам право на самовизначення, що не може здійснюватися під тиском зовнішньої сили чи в умовах збройної присутності [8]. Псевдореферендуми не лише імітують реальне волевиявлення, а й використовуються як інструмент узаконення агресії під прикриттям риторики «захисту прав місцевого населення».

Попри формальне невизнання результатів таких голосувань, міжнародна спільнота часто демонструє поблажливість у практичному вимірі. Декларативні засудження рідко супроводжуються дієвими санкційними механізмами або політико-правовими кроками, які б унеможливлювали легітимацію наслідків агресії.

Норми міжнародного права формуються в процесі розвитку світових правовідносин і у випадку російсько-української війни слід враховувати зовсім нові реалії. Крім використання збройної сили, рф активно застосовує гібридні методи ведення війни — зокрема інформаційні операції, масову

дезінформацію, фальсифікацію історичних фактів та пропаганду. У поєднанні з псевдореферендумами ці методи формують викривлену реальність, яка нав'язується як внутрішній, так і міжнародній аудиторії. Така інформаційна агресія має на меті легітимізувати окупацію, створити ілюзію народної підтримки та розмити уявлення про реальні джерела суверенітету. Маніпулятивна риторика політичного керівництва рф, що апелює до «історичної справедливості» або «захисту російськомовного населення», прямо суперечить статті 20 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка забороняє пропаганду війни та національної ворожнечі [8]. Інформаційна війна не лише посилює ефект збройної окупації, а й підриває демократичні інститути як в Україні, так і в інших країнах.

Отже, незаконні референдуми та інформаційна війна як складові гібридної агресії рф становлять грубе порушення норм міжнародного публічного права та фундаментальних прав і свобод людини, гарантованих міжнародними договорами. Вони не можуть вважатися легітимним проявом волі населення і потребують чіткої правової кваліфікації й рішучої реакції з боку міжнародної спільноти.

У цьому контексті слід наголосити, що навіть гіпотетична можливість проведення всеукраїнського референдуму щодо майбутнього статусу тимчасово окупованих територій є юридично неспроможною. По-перше, внаслідок масштабного переміщення населення з зон бойових дій значна частина громадян України, які мають безпосередній стосунок до цих територій, фізично не зможе взяти участь у голосуванні, що суперечить принципу загального і рівного виборчого права. По-друге, на тимчасово окупованих територіях відсутнє середовище, вільне від російської пропаганди та тиску, що унеможливлює формування незалежної громадської думки. По-третє, за нинішніх умов російська федерація не допустить допуску на територію незалежних міжнародних спостерігачів, що є необхідною умовою для легітимності будь-якого референдуму згідно з міжнародними стандартами. І по-четверте, відповідно до законодавства України, проведення референдуму в умовах воєнного стану є юридично забороненим. Будь-яка спроба примусити Україну до його проведення означатиме фактичне визнання міжнародною спільнотою агресії як допустимого засобу досягнення політичних цілей.

Також значимим є усвідомлення наслідків конституційного чи конституційно значимого визнання переходу частини території України на користь рф, адже окупація частини територій України вже супроводжується масштабними та системними порушеннями прав людини. Жителі тимчасово окупованих територій (ТОТ) позбавлені базових свобод — свободи

пересування, свободи вираження поглядів, права на отримання освіти рідною мовою, права власності та свободи асоціацій. Утиски української мови, заборона українських шкіл, переслідування активістів, журналістів і представників релігійних громад є формами тиску, які порушують міжнародно визнані стандарти прав людини, закріплені, зокрема, у Європейській конвенції з прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права.

Російська федерація як окупаційна держава несе міжнародно-правову відповідальність за порушення прав людини на окупованих територіях відповідно до норм IV Гаазької конвенції 1907 року та IV Женевської конвенції 1949 року. Її дії підлягають оцінці у міжнародних судових інституціях, таких як Міжнародний суд ООН, Європейський суд з прав людини, а також Міжнародний кримінальний суд у контексті розслідування воєнних злочинів та злочинів проти людяності.

Особливу увагу слід приділити питанню внутрішньо переміщених осіб (ВПО), кількість яких з початку агресії рф вимірюється мільйонами. Такі особи мають гарантовані права на захист, соціальну допомогу, забезпечення житлом та інтеграцію в нові громади відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», а також міжнародних стандартів, таких як Керівні принципи ООН з питань внутрішнього переміщення всередині країни. Весь обов’язок за гарантування дотримання цих норм зараз покладений на Україну.

Отже серйозною проблемою є становище осіб, які змушені залишатися, а у випадку визнання ТОТ частиною рф, залишаться абсолютно під юрисдикцією держави-агресора. Вони вже піддаються тиску з боку окупаційних адміністрацій, зазнають асиміляційної політики, примусової паспортизації, залучення до служби в збройних силах рф. Така політика є прямим порушенням норм міжнародного гуманітарного права, а саме Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни (1949).

Якщо ж за певним політичним сценарієм відбудеться фактичне закріплення втрати ТОТ, Україна остаточно втратить юрисдикцію над населенням, що там проживає. Мільйони українських громадян будуть повністю позбавлені захисту з боку своєї держави — як у національному, так і в міжнародному вимірах. Україна більше не зможе ініціювати справи до міжнародних судових інстанцій від їх імені, створювати механізми захисту їхніх прав або забезпечувати доступ до національної правової системи. Фактично це означатиме узаконення системних порушень прав людини, включаючи незаконну мобілізацію, примусову паспортизацію, мовну дискримінацію та політичні переслідування, які вже фіксуються на ТОТ. Такий сценарій суперечить принципу відповідальності держав за захист своїх

громадян. Мовчазне прийняття сформує позицію, за якої правовий статус людини може бути скасований разом зі зміною кордонів, що суперечить самому змісту міжнародного правозахисного режиму.

Враховуючи вище викладене, визнання втрати тимчасово окупованих територій України на користь держави-агресора — це акт самозаперечення самої української держави. Держава, яка відмовляється від частини своєї території та від захисту населення, яке на ній проживає, перестає бути повноцінним суб'єктом міжнародного права, перетворюється на символічну одиницю без змісту. У цьому випадку втрачається не лише контроль над землями, а й сама функціональна спроможність держави як гаранта прав і свобод, носія суверенітету та учасника глобального правопорядку.

Водночас реалії сучасної війни вимагають гнучких рішень, але вони не можуть заперечувати саму основу національного буття. Збереження кордонів 1991 року — це не лише політична мрія, це єдиний варіант державності України. Саме відновлення фактичного контролю над усією територією має стати довготривалою і безальтернативною метою державної політики, елементом національного коду та орієнтиром для всіх стратегічних рішень у сфері безпеки, права та дипломатії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. The Seventh International Conference of American States. Montevideo Convention on the Rights and Duties of States, 1933. URL.: https://www.ilsa.org/Jessup/Jessup15/Montevideo%20Convention.pdf.
2. Grant T. D. Aggression Against Ukraine: Territory, Responsibility, and International Law. – London: Palgrave Macmillan, 2015. URL.: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/1533357/mod_resource/content/1/Aggression%20Against%20Ukraine_%20Territory%2C%20Responsibility%2C%20and%20International%20Law%20-%20Thomas%20D.%20Grant.pdf.
3. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL.: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text
4. Територія і кордони у міжнародному праві : навчальний посібник / Ю. А. Дем'янюк, Д. А. Купрієнко, О. В. Діденко [та ін.]. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 232 с.
5. Палєєва Ю. С. Референдум – загальновизнаний демократичний інститут: історія і сучасність. Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Юридичні науки. 2013. № 1 (4). С. 43–50. URL.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdujn_2013_1_8
6. Конституція України, 1996 р. URL.: https://www.president.gov.ua/documents/constitution.
7. Українська революція гідності, агресія РФ і міжнародне право : монографія / М. М. Антонович та ін. ; упоряд. і заг. ред. О. В. Задорожній. – Київ : [б. в.], 2014. 997 с.
8. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт ООН від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_043.